

BALÁSNÉ SZALAI EDIT

A MORDVIN TÖRTÉNETI ÉNEK

ABSTRACT: (*The Mordvine historic poem*) The Mordvine folk-poetry is very rich in epic poems. The oldest ones are about tribal chiefs. Poems about Tiushtian, their leader, are well-known all over the land of the Mordvines, and cycles of poems deal with his figure of which we can get acquainted with his personality.

A mordvin nép az uráli nyelvcsalád volgai ágához tartozik, lélekszámát tekintve a legnagyobb oroszországi finnugor nép, az 1989-es népszámlálás alapján 1 millió 154 ezer ember vallotta magát mordvinnak. Az 1920-as évektől 250 ezerrel csökkent a számuk az asszimiláció és az átköltözések miatt. A mordvinok nyelvjárási, etnikai és embertani szempontból két nagy csoportra oszlanak: a Moksa folyó környékén élők moksa mordvinnak, a Szura völgyében élők erzának nevezik. Nem összefüggő tömbökben élnek, hanem az oroszok és tatárok közé ékelődött csoportokban, s így igen erős idegen hatás mutatható ki nyelvükben, szokásaikban. A mordvinok 2/3-a Mordóvia határán kívül él. A környező megyékben (Penza, Uljanovszk, Gorkij, Szaratov, Csuvasia) a mordvinoknak kb. 22 %-a található. A Volgán túlra települt mordvinok az összes mordvin anyanyelvűnek 23 %-át teszik ki. Máshol (Ukrajnától a Közép-Keletig, a Kaukázus vidékén, az Altáj-hegységtől Habarovszkig) a mordvinoknak kb. 27 %-a él.

A mordvinok őseinek önálló élete az i. e. I. évezred kezdetére tehető. Az I. évezred közepétől fokozódnak azok a nyelvi és kulturális különbségek, amelyek a mordvinság két nagy tömbjének – az erza és moksa mordvinnak – a kialakulásához vezettek. Számbelileg az erza mordvinság a jelentősebb. (HAJDÚ-DOMOKOS 1978, 240.)

Ők maguk a mordvin népróvet nem használják, *erzának* vagy *moksának* nevezik magukat, így két irodalmi nyelv alakult ki az 1920-as években. Mindkét irodalmi nyelv írása a cirill abc-re épült. A két népcsoport nyelve

közt is nagyok az eltérések. Elkülönülésük nagyon korán elkezdődött, még az ősmordvin korban, és a XIII. századra a két fő nyelvjárás csoport már különvált. (KERESZTES 1990, 14.)

A mordvin nép igen gazdag népköltészetet mondhat magáénak, melyben jelentős helyet foglalnak el az epikus dalok.

A kialakuló népköltészet nem ismeri az epikai és lírai kategóriákat – szinkretikus műveket hoz létre. A fejlődés során elkülöníthetők az epikus alkotások, de még nem választhatók szét az egyes epikus műfajok. Később elkülönül a természetfeletti ősről és az egyszerű emberekről szóló epikai alkotás. Ezek a folyamatok társadalmi feltételekre épülnek, s ahol a megfelelő társadalmi szint nem alakul ki, nem alakulnak ki a megfelelő epikai formák (VOIGT 1989). Ez a magyarázata az eltérő nemzeti folklórnak. A ugor ághoz tartozó vogulok és magyarok népköltészetében is igen jelentős eltérések vannak. A vogul folklorra a nagyepika elsődlegessége a jellemző, melynek nyomát is alig találjuk a magyar népköltészetben. A magyar nép európai letelepedéséből, földrajzi elhelyezkedéséből adódóan nálunk a líra és a ballada dominál, mely a vogulokéból hiányzik (KÉPES 1962).

Az epikus énekek műfaji fejlődése során az államalakulás előtt jöttek létre az archaikus eposzok, majd a történeti énekek és aztán a balladák. Az archaikus eposzok a népnek a világ és az ember teremtésével kapcsolatos nézeteit tükrözik, a történeti énekek a nép életének, történetének sorsfordító eseményeit, a kiemelkedő történeti személyiségek tetteit örököltik meg; a balladák pedig a sajátos balladai műfaj segítségével az egyes ember tragédiáján keresztül mutatják be az egész népet érintő történelmi és társadalmi nehézségeket. Ez a fejlődési folyamat, a műfajoknak ez az átmenete megnehezíti, néha lehetetlenné is teszi az egyes népköltészeti alkotások műfajának pontos meghatározását. Az egyes dalok esetében a szerkezet, a terjedelem, illetve a tematika vizsgálata adhat támpontot a műfaji besoroláshoz.

Az epikus énekeknek a fejlődési iránya, annak egyes szakaszai nem választhatók el élesen egymástól sem térben, sem időben, mivel az egyes népek nem azonos időben kerülnek adott társadalmi, kulturális fejlettségi fokra. A legkorábbi mordvin történeti énekekben szerepelnek mitikus elemek is, később a történelem viszonyosságait ábrázoló énekek balladai jegyeket hordoznak. Ezért a történeti balladákat gyakran a történeti énekek között mutatják be a népköltészeti gyűjtemények.

Az epikai műfajoknak az összefonódása miatt nem alakult ki egységes vélemény a műfajok meghatározásával, illetve annak elnevezésével kapcsolatban. A szakirodalomban nagyon sokféle elnevezés él. A szakírók egy része a *hősepike* terminus alatt a hősepike legkorábbi formáját, az *archaikus eposzt* értik, amely a még nem állami szintű társadalmak költészetére jellemző. Majd ebből fejlődik ki a *hőseposz*, amely a közösséget az ellenséggel szemben védelmező hősök tetteit örökíti meg. A hősepikeának ez a típusa a feudalizmus idején is tovább él, és olyan esetekben jelenik meg,

amelyek az uralkodó osztályt és a köznépet egyaránt fenyegető veszélyt ábrázolják (Világirodalmi Lexikon, 1972).

Az uráli népek népköltészetének, így a mordvin népköltészetnek a vizsgálatával főként az orosz szakirodalom foglalkozik. Az orosz *eposz* szón többen is az epikai műfajok összességét értik (DOMOKOS 1985). Egy nyelven belül is többféle elnevezést használnak, s a szakirodalom is gyakran szinonimaként fogja fel ezeket a kifejezéseket, s ugyanazt az alkotást egyes szakmunkák hősénekként, mások történeti énekként tárgyalják.

A megkülönböztetés alapjául szolgálhat, ha a túlnyomóan ősi, mitológiai hagyományokat őrző énekeket hősénekeknek nevezzük, és az ezekből nagyobb, egységes művé alakítottakat eposznak; s a fejlődés során a nemzeti társadalom magasabb fokán létrejött alkotásokat, amelyek konkrét történeti eseményeket idéznek fel: történeti énekek. Ezekből az utóbbiakból a mitikus elemek hiányozhatnak is, vagy epikus konvencióként élnek tovább.

A legtöbb uráli nép viszonylag későn jutott el az írásbeliséghez, náluk a szájhagyományoknak jóval nagyobb a jelentősége, mint azoknak a népeknek esetében, akiknek az írásbelisége korainak tekinthető.

A XIX. században a romantika felvirágzása idején indult meg az uráli népek népköltészetének átfogó vizsgálata. Az összegyűjtött mordvin folklór elemzése a XX. században kezdődött, főként orosz szakemberek foglalkoztak vele. A mordvin népköltészet kutatói sem használnak egységes terminológiát, s felvetődött az a kérdés: mely alkotásokat lehet a történeti énekek közé sorolni, ill. egyáltalán van-e ilyen műfaj. Ezek a kérdések azért merülnek fel, mert a nemzetközi szakirodalomban sem egységes a szakkifejezések használata, s az orosz nyelven belül is több elnevezés él egymás mellett. Ezenkívül a terminológia használatát befolyásolja az orosz népköltészet műfajainak meghatározására alkalmazott terminológia (bogatürszkaja 'hősköltészet', geroicseszkaja 'hősi költészet, történeti ének'). Az orosz szakirodalom ez utóbbi műfajba azokat a dalokat sorolja, amelyek a feudális fejlődés egy későbbi időszakának történeti eseményeit ábrázolják, hősei konkrét történeti személyiségek: IV. Iván, Sz. Razin, I. Péter stb. A történeti ének virágzásának korát a XVI–XVIII. századra teszik (Russzkoje nar. tv., 1956).

A mordvin epikus énekek kutatójának A. I. MASKAJEVnek (UPTMN, 1977) az a véleménye, hogy a történeti ének terminus alatt általában a történeti témájú dalokat kell értenünk. Tehát ez az alkotásoknak sok műfajt felölelő csoportja, amelyben tükröződik a műfaj időbeli fejlődése: a korai történeti énekek eposzi vonásokkal, a későbbiek lírai elemekkel bővülnek. B. NY. PUTILOV elméleti munkáiban sokkal szűkebb értelemben használja a történeti ének kifejezést.

Munkám során a történeti énekeket az UPTMN kötetei alapján tanulmányoztam. Az első kötet 1963-ban jelent meg L. S. Kavtaskin szerkesztésében, 28 történeti éneket tartalmaz. Az énekek tematikája a következő:

1. A Tyustján fejedelemről szóló dalok, amelyek az osztályok kialakulásának korát tükrözik, s az oroszok fenyegető terjeszkedéséről szólnak.
2. Fogságénekek (a mongol-tatárok, nogajok, baskírok elhurcolták, rabsorsban tartották a mordvin lakosságot).
3. Kazány elfoglalásának témaköre.
4. A mordvin földek orosz kézre kerüléséről szóló dalok.
5. Pugacsovról szóló énekek.

A történeti énekek második kötete 1977-ben jelent meg, a XVI–XVIII. századi történeti énekeket adják közre. A 174 dalt a következő tematikai csoportosításban mutatják be.

1. A mordvin nemzetségfők és az orosz cár ciklus.
2. A mordvin leány és az orosz cár.
3. Fogságénekek.
4. A kereszténység felvételéről.
5. Pugacsovról.
6. Péter Pavlovics cárról.
7. Pável Petrovicsről.

A 9. kötetben (Volgántúli és szibériai mordvin népdalok, 1982) 16 történeti éneket, elsősorban fogságénekeket közölnek.

Azok az ellentmondások és nehézségek, amelyek a műfaj meghatározásával kapcsolatban felmerültek, jelen vannak ezekben a kötetekben is. Az első kötetben a Tyustjánról szóló dalciklus darabjait a történeti énekek között találjuk. A második kötet előszavában A. M. SARANOV arról ír, hogy a Tyustján-ciklushoz tartozó dalokat nem a történeti énekekhez sorolja, hanem az eposzok közé.

Ennek az lehet az alapja, hogy a Tyustján-dalokban eposzi elemek is találhatók.

Több történeti kor egymásra rakódott rétege különíthető el bennük. A legrégebbi kort a teremtés mitikus kora képviseli, az ég és a föld kialakulása

Kezdetben lett Niske Isten
Ő teremtett eget, földet.
...kelő napot, járó holdat.

Erre a részre az eposzi motívumok a jellemzőek. A teremtés mítosza mellett szervesen élkelődik a dalba a mordvin epikus énekek másik motívuma is: a halakkal kapcsolatos mítosz, mely szerint a földet három hal tartja.

...Isten küldött a tengerbe
három halat, földet-tartót.

A mordvin népnek ez az elképzelése a földről akkor alakult ki, amikor a halászat és vadászat elsődleges szerepet játszottak életükben.

A Tyustyán-dal második rétege a mordvin népnek a földművelésre való áttérésének korszakára, a vezetőik választásának időszakára mutat:

Tyustyán népe gabonát vet,
Tyustyán népe gazdálkodik,
éhezést ők nem ismernek.

Tyustyánt a faluközösség választja meg, nem öröklés útján kerül hatalomra.

A harmadik történelmi időszak az oroszok fenyegető megjelenése a mordvin földön:

Látja, orosz had közeleg,
Jönnek, hogy elfogják,
országát is elfoglalják,
népét szálígy rabul ejtsék.

A negyedik réteget a kereszténységet idéző motívum képviseli. Tyustyán menekülésre szólítja fel népét az orosz had közeledése láttán. A tengerhez érve suhintott pálcájával, a tenger kettévált, így a mordvinok megmenekültek. Miután átértek a túlsó partra a tenger összezárult az oroszok előtt. A korábbi részek történelmi személyisége így az eposzok hőseihez hasonló képességekkel rendelkező hőssé válik.

A történelmi ének különböző motívumai más-más korból származnak, így műfaji szempontból rendkívül színes képet mutatnak a dalok. Az archaikus eposzok tematikájából a történelmi énekek későbbi időszakában kialakult jellegzetességek (tipikus epizódok teremtése a népi emlékezet alapján, valós események, konfliktusok) egyaránt megtalálhatók a Tyustyán-dalokban.

A történelmi énekek tanulmányozásakor a műfaj meghatározásának nehézségei mellett rendkívül nagy problémát okoz az egyes dalokban felidézett történelmi események pontos időbeli meghatározása, a történelmi személyek korhoz kapcsolása. Pontosan tudjuk, hogy a Kazány bevételéről, Pugacsovról, Rettegott Ivánról szóló dalok eseményei mikor történtek, hiszen ezeket az adatokat ismerjük a feljegyzésekből, évkönyvekből, tankönyvekből.

Nehézséget okoz a legkorábbi történeti énekekben foglalt események időpontjának meghatározása is. Tyustján fejedelem uralkodásának idejéről csak hozzávetőlegesen lehet nyilatkozni: az VI–VIII. század körül élt. Erre utalnak a Tyustján-dalokban az emberek életmódját leíró részek. A mordvin nemzetségfők és az orosz cár tematikájú dalokban foglaltak idejéről is sokféle nézet, álláspont alakult ki. Ezek a dalok arról szólnak, hogy a mordvin föld egy véletlen félreértés folytán került orosz kézre. A mordvinok egy hegyoldalon imádkoztak isteneikhez, az orosz cár seregével arra járt, és ajándékot, aranyat küldött a mordvinoknak. A nemzetségfők viszonozásul kenyeret, mézet, sőt, kását küldtek gyerekeikkel a cárnak. A gyerekek megeheztek, útközben megették az ajándékba szánt ételt, és az edényeket földdel töltötték meg, ezt adták át a cárnak. A cár az ajándékot úgy értelmezte, hogy a mordvinok felajánlották neki földjeiket. 1940-ben formált véleményt erről a dalról N. A. USOV (Folk. gork. obl., 1940), aki Andrej Bogoljubszkij vagy legkésőbb Jurij Vszevolodovics korában történt események megörökítésének tartja, tehát XII. századnak. V. F. MILLER IV. Iván hadjáratával hozza összefüggésbe, mely során a mordvin föld végérvényesen az oroszok kezére került. A. I. MASKAJEVnek (UPTMN 1963) az a véleménye, hogy az ének a művészi általánosítás eszközeit felhasználva mutatja be a mordvin földnek az orosz birodalomhoz való csatlakozását, és ez a letisztult egyszerű költői mód arra utal, hogy az orosz központosított állam kialakulásának idejét tükrözi.

Nem egyszerű meghatározni, hogy a fogságénekek szenvedő rabjai a tatárok mely népcsoportjának fogságába estek (mongol-tatár, krimi stb.).

Az UPTMN első kötetének kommentárja az írja, hogy a bemutatott dalok a mongol-tatár betörés idejét idézik. A második kötet ezeket a dalokat XVII–XVIII. századnak tartja, az egyik érv emellett az, hogy a hősöknek többnyire keresztény nevük van. Ez természetesen nem eléggé meggyőző, hiszen a történeti énekekben mordvin nevek is előfordulnak. Igaz, a kereszténység felvétele után fokozatosan a pogány névadás ritkább lett. Ha a fogságénekeket késői keletkezésűeknek (XVI–XVIII. sz.) fogadjuk el, felvetődik a kérdés: elképzelhető-e, hogy egy nép három-négy évszázad történeti eseményeit figyelmen kívül hagyja, s a XVI. századtól igen széles tematikával jelenjék meg. Valószínű, hogy sok közülük a mongol-tatár elnyomás idejéből származik, aztán folyamatosan változott, módosult. A történeti ének ugyanúgy, mint más folklór alkotás már megszületésének pillanatában is egy variáns, hosszú sora előzi meg más variánsoknak, s ugyanolyan sora követi hasonló alkotásoknak (VOIGT 1972). A folklór alkotás nem stabil, változik minden egyes előadás alkalmával, a pillanatnyi körülményekhez alkalmazkodva. A történeti ének a nép történetének és történelmének eseményeit ábrázolja a nép értelmezésében a történelmi ének az események epikus visszatükröződése. Ez egyfajta szabadságot ad a tények ismertetésében. A mordvin történeti énekek között nagy számban

vannak a mitologikus elemeket hordozó dalok mellett líroepikus történeti énekek, amelyek nem magát a történeti eseményt ábrázolják, hanem a hozzá fűződő, általa kiváltott hangulatot. A történeti énekek jelentősége, művészi értékükön felül abban összegezhető, hogy a nép történetének hosszú időszakát öleli fel, sorsdöntő eseményeiről szól, és művészi formákba öntve bővíti ismereteinket a történeti eseményekről, az egykori emberek életéről, kiegészíti a történelemkönyvek hiányzó adatait.

A mordvin történeti énekeknek a későbbi korokból származó darabjai tematikai és művészi szempontból nagyfokú hasonlóságot mutatnak a megfelelő korból származó orosz történeti énekekkel.

IRODALOM

DOMOKOS PÉTER: A kisebb uráli népek irodalmának kialakulása. Bp., 1985.

HAJDÚ PÉTER–DOMOKOS PÉTER: Urali nyelvrokonaink. Bp., 1978.

KÉPES GÉZA: Napfél és éjfél. Finnugor rokonaink népköltészete. Bp., 1972.

KERESZTES LÁSZLÓ: Chrestomathia Mordvinica. Bp., 1990.

Russkoje narodnoje poeticeszkoje tvorcsesztvo Moszkva, 1956.

Világirodalmi lexikon, Bp., 1972.